

**εικαστικές τέχνες
στην Ελλάδα
τη δεκαετία του 1940**

εικαστικές τέχνες στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1940

επιμέλεια: Λία Γυιόκα, Αλέξανδρος Τενεκετζής

Πρακτικά της επιστημονικής συνάντησης με θέμα Εικαστικές Τέχνες στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1940 που πραγματοποιήθηκε στις 17 και 18 Σεπτεμβρίου 2021 στο αμφιθέατρο της Δημοτικής Πινακοθήκης Λάρισας - Μουσείου Γ. Ι. Κασιόγρα και διοργανώθηκε από την Εταιρεία Ελλήνων Ιστορικών Τέχνης με τη συνεργασία της Δημοτικής Πινακοθήκης Λάρισας - Μουσείου Γ. Ι. Κασιόγρα.
Οργανωτική επιτροπή: Λία Γυιόκα, Γιάννης Μπόλης, Αλέξανδρος Τενεκετζής

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε χάρη στην επιχορήγηση της ΕΕΙΤ σύμφωνα με την υπ' αριθ. 34784/31.01.2022 απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Οι φωτογραφίες του τόμου δημοσιεύονται με αποκλειστική ευθύνη των συγγραφέων, οι οποίοι έχουν δεσμευτεί ρητά και αδιαμφισβήτητα ότι έχουν εξασφαλίσει τις σχετικές άδειες δημοσίευσης και ότι δεν θίγονται πνευματικά δικαιώματα τρίτων.

Επιστημονική επιμέλεια: Λία Γυιόκα, Αλέξανδρος Τενεκετζής

Εκδοτική επιμέλεια: Σπύρος Μοσχονάς
Σελιδοποίηση, σχεδιασμός εξωφύλλου: Άννα Πατρινού
Εικόνα εξωφύλλου: Δημήτρης Γιολδάσης, *Παζαριώτες στη γέφυρα του Πηνειού, 1945*,
ελαιογραφία σε καμβά, 65 x 90 εκ., Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ. Ι. Κασιόγρα

Εκδόθηκε στα ελληνικά τον Μάρτιο του 2023 από την
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΕΧΝΗΣ
Αγίων Ασωμάτων 15, 105 53, Θησείο, Αθήνα
www.eeit.org • e-mail: info@eeit.org

Copyright έκδοσης για την ελληνική γλώσσα: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΕΧΝΗΣ
Copyright των κειμένων: οι συγγραφείς
Copyright των έργων: οι δημιουργοί

ISBN: 978-618-85298-7-8

Απαγορεύεται η αντιγραφή, φωτοανατύπωση, μετάφραση, διασκευή, αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του συνόλου ή μέρους του τόμου με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (μηχανικό, ηλεκτρονικό ή άλλο) χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη και των συγγραφέων.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Λία Γυιόκα, Αλέξανδρος Τενεκετζής

Εισαγωγή: Απορίες και αιτήματα της μελέτης των εικαστικών τεχνών στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1940

13

α. θεσμοί και λόγοι

Σπύρος Μοσχονάς

Από την ΕΣΕΤ στο ΚΕΕ, από το ΚΕΕ στις ομάδες: η συλλογική δράση των Ελλήνων καλλιτεχνών στη δεκαετία του '40 ως πεδίο διαρκούς σύγκρουσης

33

Ξένια Μαυρίτση

Η εμπλοκή του Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου (ΚΕΕ) στην πρώτη μεταπολεμική Πανελλήνια έκθεση

45

Λευτέρης Σπύρου

Η Έκθεση Ελληνικής Τέχνης στη Στοκχόλμη το 1947

57

Γιάννης Καραδήμας

Ο διορισμός και η θητεία του Γεώργιου Στρατηγού ως διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης

71

Χριστίνα Δημακοπούλου

Σπουδάζοντας την τέχνη χωρίς την ΑΣΚΤ: σπουδαστικός συνδικαλισμός και καλλιτεχνική αντίσταση στα χρόνια της Κατοχής

85

β. μέσα και πρακτικές

Γιάννης Μπόλης

Τα χαρακτηριστικά της Αντίστασης 103

Ηρώ Μανδηλαρά – Σπύρος Ποταμιός

Κοινωνία, πολιτική και τέχνη: η δεκαετία του 1940 στο έργο του Α. Τάσσου 119

Δημήτρη Παυλόπουλου

Σπύρος Βασιλείου: Ιστορημένα χειρόγραφα και ξυλογραφίες 133

Άννα Σπανοπούλου

Θεσσαλοί καλλιτέχνες της δεκαετίας 1940-49 145

Ελένη Μάργαρη

«Το ταξίδι τώρα είναι μακρύ, βασανιστικό κι ατέλειωτο»: η τέχνη του Χρίστου Δαγκλή στην εξορία (1946-1956) 157

Χάρις Κανελλοπούλου

Από την παραστατικότητα προς την αφαίρεση: «Ρωγμές» στην αναπαραστατική γλυπτική κατά τη δεκαετία του 1940 171

Διονυσία Γιακουμή

Η απεικόνιση της γυναίκας στα έργα της Βάσως Κατράκη της δεκαετίας του 1940 185

Σεβαστή Λίτση

Η αποτύπωση της δεκαετίας του 1940 στο έργο του Δημήτρη Κατσικογιάννη 197

γ. υποδοχή και πρόσληψη

Βάλια Σκούρα

Η τεχνοκριτική στα περιοδικά γραμμάτων και τεχνών της δεκαετίας του 1940 215

Κωνσταντίνα Ντακόλια

«Όταν το ωραίο πυροτέχνημα μεταβλήθηκε σε τέφρα». Η πρόσληψη της σύγχρονης τέχνης από τους ακαδημαϊκούς καλλιτέχνες στη μεταπολεμική Ελλάδα: η περίπτωση του Παύλου Μαθιόπουλου (1876-1956) 227

Εύα Παπαδοπούλου

Φωτογραφίζοντας την καθημερινότητα στη Μακρόνησο τη δεκαετία του 1940:
θεσμικές αφηγήσεις και παραλείψεις της ιστορίας της τέχνης 239

Παναγιώτης Μπίκας

Τα μνημεία για τη δεκαετία του 1940 στη Θεσσαλονίκη:
υφολογικές επιλογές και επιτελεστικές πρακτικές 255

Εύα Μελά

Η έρευνα του ΕΕΤΕ για την τέχνη και τους καλλιτέχνες
στην περίοδο 1940-49: μεθοδολογία και κριτήρια διοργάνωσης
της έκθεσης του «Τέχνη και Αντίσταση 1936-1949» 269

Πρόγραμμα ημερίδας 281

Συντελεστές 285

Σπύρος Βασιλείου. Ιστορημένα χειρόγραφα και ξυλογραφίες*

Δημήτρης Παυλόπουλος

*Μνήμη Νίκου Γρηγοράκη (1944-2022)
και Χάρη Καμπουρίδη (1950-2022)*

Από τον Ιανουάριο έως τον Μάρτιο του 1941 ο Σπύρος Βασιλείου (1902-1985) βρίσκεται επίστρατος στο αλβανικό μέτωπο, όπου δεν σταμάτησε καταγράφει σε σχέδια διάφορες εικόνες¹. Τον Απρίλιο του 1941 εισβάλλουν οι Γερμανοί στην Αθήνα και τότε αρχίζει να

* Το κείμενο συμπληρώνει το ομόθεμο/ομότιτλο για τον κατάλογο της μόνιμης έκθεσης *Σπύρος Βασιλείου - Α. Τάσος. Άλλη πάλη για τη Λευτεριά* στη Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας - Μουσείο Γ. Ι. Κατσιόγρα: Δημήτρης Παυλόπουλος, «Σπύρου Βασιλείου, Ιστορημένα χειρόγραφα και ξυλογραφίες», *Άλλη πάλη για τη Λευτεριά*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια-κείμενα Δημήτρης Παυλόπουλος - Γιάννης Μπόλνης, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας - Μουσείο Γ. Ι. Κατσιόγρα, 2021, σ. 11-25.

¹ Νίκος Γρηγοράκης, *Χαρακτικά στον Πόλεμο του '40, στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Αθήνα, 1987, σ. 43 [Τέχνη & Ιστορία. 35 Χρόνια [1975-2010]. Κείμενα - Καταγραφές. Αρχιτεκτονική - Γλυπτική - Ζωγραφική - Θέατρο - Καραγκιόζης - Χαρακτική, τ. Α', Αθήνα 2018, σ. 159]- του ίδιου, «Η χαρακτική στον πόλεμο του '40. Ηγετική εικαστική έκφραση, με σημαντικό κοινωνικό ρόλο στον αγώνα κατά των Ιταλών», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 26 Οκτωβρίου 1997 [Τέχνη & Ιστορία..., σ. 156]- *Χαρακτικά από τον Πόλεμο του '40, την Κατοχή και την Αντίσταση από τη Συλλογή Χαρακτικής της Πινακοθήκης Χρήστου και Πόλλυς Κολιαλή*, κατάλογος έκθεσης, εισαγωγή Νίκος Γρηγοράκης, Αθήνα, Δήμος Μεσσήνης - Μουσείο Χαρακτικής Τάκη Κατσουλίδη, 2008, σ. 48-49- Ευάγγελου Μαχαίρα, *Η Τέχνη της Αντίστασης. Ποίηση, Πεζογραφία, Θέατρο, Μουσική, Τραγούδια, Ζωγραφική, Χαρακτική, Γλυπτική, Φωτογραφία*, Αθήνα 2008, σ. 21-22- *Εικαστικές Τέχνες και Αντίσταση. Έκθεση / Εργαστήριο Ιστορίας της Τέχνης περιόδου: Δικτατορία Μεταξά - Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος - Τόποι Εξορίας ως το 1967*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Γρηγόρης Αναγνώστου, Κέντρο Τεχνών / Πάρκο Ελευθερίας - Αγορά Αργύρη / Πάτρα, Αθήνα 2014, σ. 38-39 και Αθήνα 2015, σ. 42-43- *Χαράγματα Μνήμης, 1941-1994 από τη Συλλογή Χρήστου Π. Μοσχανδρέου*, κατάλογος έκ-

λειτουργεί σε δύο αίθουσες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου μεσημεριανό συσσίτιο καλλιτεχνών και εντευκτήριο λογοτεχνών που κράτησε έως το 1943. Στις 8 Φεβρουαρίου 1943 ο καθηγητής της Χαρακτικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Γιάννης Κεφαλ- ληνός (1894-1957) γράφει στον μαθητή του Χρίστο Δαγκλή (1916-1991): «Στους σπου- δαστές δίνουμε συσσίτιο το μεσημέρι. Τώρα λένε πως ίσως να δώσουμε και στους δα- σκάλους²». Στις αίθουσες του συσσιτίου θα πρέπει να συσφίχθηκαν οι σχέσεις του με τον ποιητή Άγγελο Σικελιανό (1884-1951) και με τον χαράκτη Α. Τάσσο (1914-1985)³.

Μέσα στην Κατοχή, ο Βασιλείου αποφάσισε να αρχίσει τον αντιστασιακό αγώνα του αλλά με τον τρόπο που γνώριζε: γράφει με το χέρι του και κοσμεί με ζωγραφικά έργα του διά- φορα ποιητικά κείμενα σε περισσότερα από ένα αντίγραφα. Τα έργα αυτά, καθώς θα κυ- κλοφορούσαν μυστικά χέρι με χέρι, θα έθεταν σε κίνδυνο τόσο τη δική του ζωή όσο και εκείνων που θα τα μοίραζαν και θα τα δέχονταν⁴. Είχαν γίνει με την τεχνική της αβγοτέ- μπερας που την είχε εμπεδώσει, όπως φαίνεται στον ναό του Αγίου Διονυσίου Αρεοπα- γίτου, όπου είχε ερραστεί κατά τη δεκαετία του 1930⁵ (εικ. 1). Ο ίδιος θυμάται:

θεσης, κείμενα Νικόλαος Βούτσας, Τίνα Καφατσάκη, Χρήστος Π. Μοσχανδρέου, Έλλη Δρούλια, επιμέλεια Άντζελα Καραπάνου, Αθήνα. Βουλή των Ελλήνων - Δήμος Ζωγράφου, 2019, σ. 73-79.

² Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες. Ιστορία - Τεχνικές - Μέθοδοι - Γλωσσάρια Όρων*, Αθήνα, 2021, σ. 59.

³ «Μια συνέντευξη με τον Α. Τάσσο. Οι εικαστικοί καλλιτέχνες στην Αντίσταση», *τέχνη & πολιτισμός*, τχ. 9, 1981, σ. 27. Για τη σχέση Άγγελου Σικελιανού και Σπύρου Βασιλείου βλ. και Άννα Σικελιανού, *Η ζωή μου με τον Άγγελο*, Αθήνα κ.χ. [1985], σ. 188-189.

⁴ Σπύρος Βασιλείου, *Με το πινέλο, το καλέμι και τη γραφίδα*, επιμέλεια-σκόλια Ίλια Λακίδου, Αθήνα, 2002, σ. 138-139.

⁵ Φώτος Γιοφύλλης, «Ο πολιούχος της πρωτεύουσας: Τι θα είναι ο ναός του Αγ. Διονυσίου. (Τοιχο- γραφίες Σπ. Βασιλείου)», εφ. *Εθνική*, 10 Οκτωβρίου 1937· Σπύρος Βασιλείου, *Φώτα και Σκιές*, Αθήνα 1969, σ. 51-55· Δημήτρης Παπαστάμος, *Ζωγραφική 1930-40. Καλλιτεχνική και αισθητική τοποθέτηση στη δεκαετία*, Αθήνα 1981, σ. 123-124, 127, εικ. 136· Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Θρησκευτικά θέματα στη νεοελληνική ζωγραφική, 1900-1940*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλο- νίκη, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1984, σ. 153-156· Σπύρος Μοσχονάς, «Τάχα ζωγράφου»: *Νεοέλληνες δημιουργοί και μνημειακή εκκλησιαστική ζωγραφική στο α' μισό του 20ού αιώνα*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2004, σ. 97-103· Ιωάννης Β. Φριλίγκος, «Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Σπύρου Βασιλείου στον ιερό ναό του Αγίου Διονυσίου Αρεοπαγίτου Αθηνών», Εθνικό και Καποδι- στριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Θεολογική Σχολή - Τμήμα Θεολογίας, *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Β' Αμφιθέατρο Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 14-15 Μαρτίου 2008)*, *Πρακτικά*, Αθήνα, 2009, σ. 485-504· Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, Αθήνα, 2009, σ. 31-39 [*Τα Νέα. Σύγχρονοι Έλληνες Εικαστικοί*, τ. 03]. Αργότερα ο Βασιλείου δούλεψε στους ναούς του Αγίου Χαράλαμπου Ακράτας, του Αγίου Νικολάου Γεουκακίων και το ψηφιδωτό της εισόδου του ναού του Αγίου Νικολάου Βόλου. Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα, ό.π., σ. 159· Μαρία Νάνου - Ιωάν- νης Φριλίγκος, «Σπύρος Βασιλείου. Αναπνοή "ελληνικότητας" στα ματόκλαδα των αγίων», *Ιστορώντας την υπέρβαση. Από την παράδοση του Βυζαντίου στη νεώτερη τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Νι- κόλαος Ζίας, Άνδρος, Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης - Ίδρυμα Βασιλή και Ελίζας Γουλανδρή, 2013, σ.

Ήτανε τότες που σκαλιζαμε με τα νύχια το πατρογονικό χώμα να βρούμε λόγια, ρίζες να επιζηήσουμε. Δημοτικό τραγούδι, Μακρυγιάννης, Π. Ζωγράφος, Κάλβος, Σολωμός, Παλαμάς, Σικελιανός ήτανε το καθημερινό άρτυμα και το πληγούρι. Ελάχιστος μέσα στο σύνολο της ελληνικής τέχνης, που στάθηκε αδούλωτη, ιστόρησα τότε, με το καλέμι και το κοντύλι, ξυλογραφίες, μουσικές εκδόσεις, χειρόγραφες ποιητικές συλλογές, που μοιραζόντουσαν κρυφά, μαρτυρίες της ασίγηστης δίψας για αρετή και τόλμη που τάραζε τα σωθικά όλων μας⁶.

Στην παρέα του περιλαμβάνονταν ο νεοελληνιστής Κ.[ωνσταντίνος] Θ. Δημαράς (1904-1992) και ο δημοσιογράφος, κατόπιν διευθυντής του *Βήματος* Ανδρέας Δημάκος (1901-1990)⁷, με τους οποίους ο Βασιλείου θα πρέπει να συνδιαλεγόταν και για τα κείμενα των ιστορημένων χειρογράφων του. Τα ιστορημένα χειρόγραφα αριθμούν συνολικά δέκα ή και περισσότερα αντίγραφα, συνήθως σε σαλόνι, δηλαδή δισέλιδο, με το χειρόγραφο που έφερε ερυθρό κεφαλαίο γράμμα στη δεξιά, κύρια σελίδα, και με την εικόνα προμετωπίδα του κειμένου στην αριστερή σελίδα. Ορισμένα από τα ιστορημένα χειρόγραφα κυκλοφορήθηκαν εκτός σειράς. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο Βασιλείου είχε ως πρότυπό του στα εικονογραφημένα χειρόγραφα του τον Φώτη Κόντογλου (1891/3/4/5/6-1965), ο οποίος το

Εικ. 1 Σπύρος Βασιλείου, *Η Λευτεριά (Διονύσιου Σολωμού, Ύμνος εις την Ελευθερίαν)*, 1941, σινική μελάνη και αβγοτέμπερα, 35 × 25 εκ., Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας - Μουσείο Γ. Ι. Κατσίγρα.

185-197· Ανδρομάχη Κατσελάκη - Μαρία Νάνου, 1922-2022. Σ. Παπαλουκάς, Φ. Κόντογλου, Σ. Βασιλείου. *Ιστορίες Μνήμης και Τέχνης. Αναστοχασμοί στη θρησκευτική ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Ανδρομάχη Κατσελάκη - Μαρία Νάνου, Ιστορικό Αρχείο - Μουσείο Ύδρας, Αθήνα, 2022, σ. 25-29. Η Μαρία Νάνου («Σπύρος Βασιλείου: τέμπλων εικόνες και ικονογραφήματα»), Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, *Τέμπλον. Άγιες μορφές, αόρατες πύλες πίστης, 20ός και 21ος αιώνας*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Αλέξανδρος Γ. Μακρής, Χρήστος Φ. Μαργαρίτης, Έλια Νικητοπούλου, Ειρήνη Πάνου, Γιώργος Μυλωνάς, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, Αθήνα 2017, σ. 170, σημ. 3) σημειώνει: «[η] έρευνα και η καταγραφή των εκκλησιαστικών έργων του Σπύρου Βασιλείου δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, ωστόσο ο κατάλογος συνεχώς εμπλουτίζεται με νέα έργα, κυρίως φορητές εικόνες και εικόνες τέμπλων, γεγονός που προσδίδει νέες διαστάσεις στην αγιογραφική του παραγωγή».

⁶ Χάρης Καμπουριδής - Γιώργος Λεβούνης, *Νεοελληνική Τέχνη, 20ός αιώνας. Ζωγραφική - Χαρακτική - Γλυπτική. Οι πολύτιμες συλλογές της Πινακοθήκης Ρόδου*, Αθήνα 1999, σ. 68. Βλ. και Σπύρος Βασιλείου, «Έλληνες εκάραξαν», *Ζυγός*, τχ. 42, 1959, σ. 6.

⁷ Βλ. Γ. [Γιώργος] Π. Σαββίδης, «Περί λαιμαργίας (Συμβολή σε έναν ιδεατό νεκρόδειπνο)», *Ακτή*, τχ. 14, 1993, σ. 151 [*Βιβλιοφιλία*, τχ. 62, 1993, σ. 22].

1935 είχε παρουσιάσει χειρόγραφο και εικονογραφημένο τον *Αστρολάβο* του⁸. Η ενασχόληση του Βασιλείου με τα ιστορημένα χειρόγραφα διήρκεσε έως το 1945. Τον Μάρτιο του 1945 εξέθεσε δεκαπέντε εικονογραφημένα και βιβλιοδετημένα χειρόγραφα βιβλία, ιστορημένα από το 1941 έως το 1944, στο κατάστημα επίπλων των Αδελφών Αετόπουλων, στην Πλατεία Κολωνακίου 8⁹.

Πώς όμως έφτασε ο Βασιλείου να χαράζει ξυλογραφίες; Πού και από ποιον/ποιους έμαθε να χαράζει; Η αγωνίστρια Ηλέκτρα Αποστόλου (1912-1944), δυναμικό μέλος του ΕΑΜ, είχε ήδη συγκροτήσει τον Οκτώβριο του 1941 στο μικρό ξύλινο καφενείο μπροστά από το Ζάππειο ολιγομελή ομάδα χαρακτών, συνεργείο για τις ανάγκες της αντίστασης¹⁰. «Όσοι από μας ανήκαμε σε αντιστασιακές ομάδες, από την εποχή του Μεταξά, μόλις ιδρύθηκε το ΕΑΜ, συγκροτήσαμε το ΕΑΜ Καλλιτεχνών», θυμάται ο Α. Τάσσο¹¹. Η ομάδα έπαιρνε από την Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ το θέμα και τα συνθήματα που θα τα χάραζε στο ξύλο¹² και στο λινόλαιο¹³. Δούλευαν ομαδικά. Πολλά από τα ξύλα χαράχτηκαν στο σπίτι του Βασιλείου¹⁴. Εκεί μάλλον θα είδε τον Τάσσο την Βάσω Κατράκη (1909-1988) και άλλους χαρακτές να χαράζουν. Τον γοήτευε βεβαίως η μαστοριά του Δημήτρη Γαλάνη (1879-1966) και του Γιάννη Κεφαλληνού. Γράφει: «Η ακτινοβολία του Δημήτρη Γαλάνη, Έλληνα χαρακτή με λαμπρή σταδιοδρομία στον ευρωπαϊκό στίβο, απόμακρη αλλά θερμή, δεν έπαψε να ζεσταίνει με το ενδιαφέρον του Δασκάλου, πότε στην Αθήνα, πότε στο Παρίσι, τα πρώτα ξεπετάγματα της νέας ελληνικής χαρακτικής τέχνης¹⁵». Και αλλού: «Θυμάμαι την μαστοριά του [Γαλάνη] ιδίως στο πλάγιο ξύλο. Ο Κεφαλληνός, π.χ., δίδασκε στη Σχολή να βγάζουνε τετράγωνα το άσπρο. Ο Γαλάνης, αντίθετα, τράβαγε οριζόντιες και κάθετες γραμμές και με μαχαιράκι έκανε έτσι, που το ξύλο πεταγόταν μόνο του από το τετράγωνο που ήθελε. Η χαρακιά που απόμεινε στο ξύλο δεν φαινόταν στο τύπωμα¹⁶». Για τον Κεφαλληνό

⁸ Ειρήνη Οράτη, «Χαραγμένες εικόνες, 1920-1970. Εξέλιξη και επιρροές της βυζαντινής εικονογραφίας στην ελληνική χαρακτική», *Ιστορώντας την υπέρβαση. Από την παράδοση του Βυζαντίου στη νεώτερη τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Νικόλαος Ζίας, Άνδρος, Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης - Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή, 2013, σ. 286-287.

⁹ Μαρίνος Γ. Καλλιγιάς, «Δύο ζωγράφοι για την εποχή της σκλαβιάς», *Αθηναϊκά Νέα*, 27 Μαρτίου 1945 [του ίδιου, *Τεχνοκριτικά, 1937-1982*, πρόλογος-εισαγωγικό σημείωμα Άγγελος Δεληβορριάς, Αθήνα, εκδόσεις Άγρα - Μουσείο Μπενάκη, 2003, σ. 89-91]. Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, σ. 43.

¹⁰ Νίκος Γρηγοράκης, *Χαρακτικά στον Πόλεμο...*, σ. 43. Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, σ. 131. Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες...*, σ. 56. Ο Γιώργος Πετρής «Οι καλλιτέχνες στην πάλη για τη λευτεριά», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88, 1962, σ. 386-387) τοποθετεί την ίδρυση του ΕΑΜ Καλλιτεχνών τον Νοέμβριο του 1942.

¹¹ «Μια συνέντευξη με τον Α. Τάσσο: Οι εικαστικοί καλλιτέχνες στην Αντίσταση», σ. 27.

¹² Για την τεχνική της ξυλογραφίας βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες...*, σ. 69-86.

¹³ Για την τεχνική της λινόλαιογραφίας βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες...*, σ. 123-125.

¹⁴ «Μια συνέντευξη με τον Α. Τάσσο: Οι εικαστικοί καλλιτέχνες στην Αντίσταση», σ. 27.

¹⁵ Σπύρος Βασιλείου, «Έλληνες εκάραξαν», σ. 6.

¹⁶ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου οι ξυλογραφίες*, Αθήνα 1981, σ. θ'.

ο Βασιλείου έγραψε θερμά και στο αφιερωματικό για τον χαρακτήρα τεύχος του περιοδικού *Νέα Εστία*¹⁷:

[...] ο Κεφαλληνός ήθελε να είναι μια φύση πειθαρχημένη, φανατισμένη, ασκητική. Θα μπορούσε ίσως κι' αυτός νόμιμα και γόνιμα αντί να ξεκόψη στο μοναχικό και δύσκολο δρόμο της σκληραγωγημένης μαστοριάς να καλλιεργήση τις συγκινησιακές του ρίζες και να δόση ένα έργο άλλο, ολότελα διαφορετικό, πιο προσιτό στη σημερινή δεκτικότητα ίσως και με περισσότερη ακτινοβολία. [...] Στους σημερινούς καιρούς όμως που η υπέρμετρη καλλιέργεια της υπερευαισθησίας άπλωσε και μπέρδεψε τα όρια της τέχνης με την ασυδοσία, το υψηλό δίδαγμα του Κεφαλληνού μάς χρειάζεται.

Αργότερα αναπολούσε¹⁸:

Το χάραγμα στο ξύλο γίνεται όπλο της Αντίστασης στα χέρια των συναδέλφων μου χαρακτών. Ακολουθώντας το παράδειγμά τους, χωρίς να έχω πιάσει καλέμι στα χέρια μου ως τότε, αρχίζω να χαράζω στο όρθιο ταμisiρι και στο πλάγιο κελεμπέκι. Αναριθμητες ξυλογραφίες – μία κάθε δεκαπέντε μέρες– στη «Νέα Εστία»¹⁹, ιστορημένα χειρόγραφα [...], που κυκλοφορήσανε μυστικά, είναι η εφτάχρονη συγκομιδή από τη νεότροπη αυτή ανάγκη επικοινωνίας που σταμάτησε ανεξήγητα και απότομα, όπως και άρχισε. Ερχότανε ο Σικελιανός κι έφερνε το τετράστιχο:

*Τα χελιδόνια του θανάτου Σού μηνάν μιαν άνοιξη
καινούρια, Ελλάδα, κι' απ' τον τάφο Σου γιγάντεια γέγνα.
Μάταια βιγλίζει των Ρωμαίων η κουστωδία τριγύρα Σου.
Ακόμα λίγο, κι ανασταίνεσαι σε νέο Εικοσιένα!*

Χαραζότανε αμέσως η ξυλογραφία και την άλλη μέρα κυκλοφορούσε χέρι με χέρι. Η ταφή του Παλαμά, ο Θρήνος των Καλαβρύτων, Ακόμα τούτη η άνοιξη, τούτο το καλοκαίρι, Λαλεί πουλί, παίρνει σπιρί κι η μάνα το[υ] ζηλεύει....

Ο ίδιος σημειώνει²⁰:

Τα χρώματα είναι λιγοστά και ακριβά. Το σκάλισμα με το καλέμι σε ένα σανίδι γεμίζει τις άδειες ατέλειωτες νύχτες και δένεται με τον αντρίκιο λόγο του Ρουμελιώτη πολεμιστή, το θρήνο των Σφακιανών, τον απόλογο του Σόλωνα. Άλλη μια καινούργια τεχνική, το χάραγμα, προβάλλει με τα προβλήματά της, τα εκφραστικά, τα πλαστικά, τα τεχνικά. Από έναν άλλο δρόμο, το δρόμο της χαρακτηριστικής, επιβεβαιώνεται πόσο η τεχνική των Βυζαντινών, πάνσοφη και πολυσύνθετη, είναι ακόμη σύγχρονη, μοντέρνα και μπορεί να γίνη εκφραστικό όργανο της πιο εξελιγμένης ευαισθησίας.

¹⁷ «Οι ομότεχνοι», τχ. 742, 1958, σ. 829.

¹⁸ «Βασιλείου περιπατητικά», *Ζυγός*, τχ. 53, 1982, σ. 11.

¹⁹ Από τον Ιανουάριο του 1942 έως τα Χριστούγεννα του 1943 και από τον Μάρτιο έως τον Νοέμβριο του 1954, καθώς και τον Νοέμβριο του 1964, χάραξε πενήντα τέσσερις ξυλογραφίες που τυπώθηκαν εκτός κειμένου. Βλ. Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ια', 230-233· Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, σ. 131. Για το περιοδικό *Νέα Εστία* βλ. *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974, Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, επιμέλεια Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, τ. Γ', Αθήνα, 2008, σ. 253-255 (Αγγελική Λούδη - Μαρία Σακελλαρίου).

²⁰ Σπύρος Βασιλείου, *Φώτα και Σκιές*, σ. 67.

Εικ. 2 Σπύρος Βασιλείου, *Η Λευτεριά (Διονύσιου Σολωμού, Ύμνος εις την Ελευθερίαν)*, 1947, δίχρωμη ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο, 14,9 × 12 εκ.

Ορθά έχει παρατηρηθεί ότι δούλεψε σαν αγιογράφος: σε σκούρο προπλασμό, της μελανωμένης ξύλινης πλάκας, αφαιρεί τα φώτα, τα μέρη που δεν θέλει να τυπώσει!²¹ (**εικ. 2**) Και με άλλην ευκαιρία ο Βασιλείου προσθέτει:

Η παράνομη κυκλοφορία εντύπων και εικόνων έδωσε τη νέα τέχνη με τους καύμους του ελληνικού λαού και την έβαλε στην υπηρεσία του πνεύματος της αντίστασης που εθέρμαινε σύσσωμο τότε το Έθνος. Ζωγράφοι που δεν είχαν ως τότε ασχοληθεί με τη χαρακτηριστική, από έλλειψη ζωγραφικών υλικών, βρήκανε διέξοδο, τις μακρτές κατοχικές νύχτες, στο χάραγμα και ενταχθήκανε στο γενικό πνεύμα της εποχής. Κείμενα αγκωνάρια του νεοελληνικού Λόγου, ο Μακρυγιάννης, ο Σολωμός, ο Κάλβος, ο Μπουνιαλής, ο Σικελιανός, το δημοτικό τραγούδι, και τα πάθη των Ελλήνων από τους κατακτητές βρήκανε τη χαρακτηριστική τους έκφραση και από σε χέρι κυκλοφορούσαν μυστικά και εγκαρδιώνανε το αδούλωτο πνεύμα της ρωμιούσνης²².

Είχαν προηγηθεί ξυλογραφίες σε όρθιο ξύλο για εικονογραφημένα βιβλία: το 1940-41 χάραξε εκατόν δεκατρείς ξυλογραφίες για το βιβλίο του Γιώργου Λευκαδίτη *Το ψάρεμα στα ελληνικά ακρογάλια. Τα σύνεργα. Οι τρόποι. Τα ψάρια*²³. το 1942 συνδημιούργησε τις εκδόσεις «Εργαστήρι», όπου φιλοτέχνησε και τύπωσε τα *Ακριτικά* του Σικελιανού σε εκατό αριθμημένα αντίτυπα με οκτώ ξυλογραφίες²⁴, εικονογράφησε τη *Χίμαιρα* του

²¹ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. θ'.

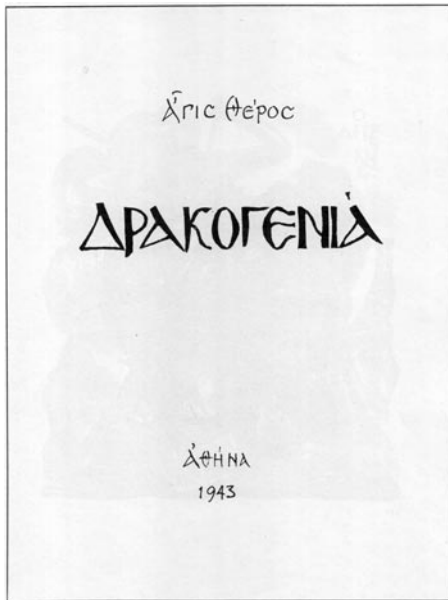
²² Σπύρος Βασιλείου, «"Ελληνες εκάραξαν"», σ. 6.

²³ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. 217-219, αρ. 1-113· Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες...*, σ. 123-125· Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, σ. 41, 130.

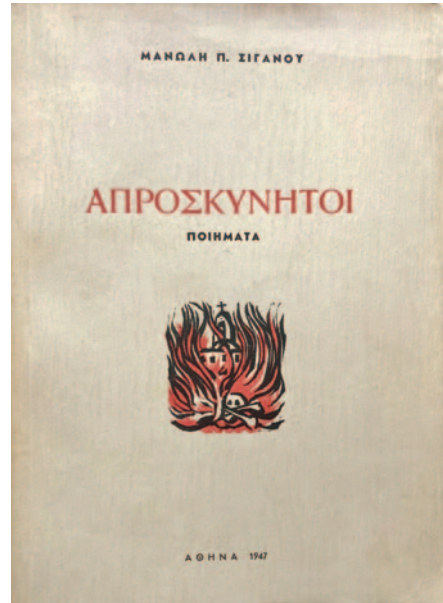
²⁴ Χρυσόστομος Γανιάρης, «Η εκδοτική δραστηριότητα στην Κατοχή», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88, 1962, σ. 323 (το βιβλίο ανατυπώθηκε στο Κάιρο από συντροφιά φίλων με πρωτοστάτη τον Γιώργο Σεφέρη)· Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ια' -ιβ', 219-220· Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, σ. 43, 130. Ο Σικελιανός έχει γράψει την εξής αφιέρωση στον Βασιλείου: «Του Σπύρου μου, που συναλλάζοντας μαζί Του το πνευματικό μας αίμα με την πέννα και με το καλέμι, εγίναμε για τη ζωή και για το θάνατο αδερφοποιοί». Βλ. Σπύρος Βασιλείου, *Φώτα και Σκιές*, σ. 82. Τα περισσότερα αντίτυπα είχαν προπωληθεί μία χρυσή λίρα το καθένα! Σικελιανός και Βασιλείου τα είχαν μοιραστεί εξίσου, από πενήντα αριθμημένα αντίτυπα, κάθε τόσο όμως ο πρώτος ζητούσε από τον δεύτερο ένα επιπλέον αντίτυπο, με τη φράση: «Χρυσέ μου, δεν έχω αντίτυπο. Δεν μου δίνεις ένα από τα δικά σου;» (Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ιβ', σημ. 3). Το βιβλίο ανατυπώθηκε το 1981 για το «Ετος Σικελιανού», οργανωμένο από τα υπουργεία Προεδρίας Κυβερνήσεως, Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, και Πολιτισμού και Επιστημών. Βλ. Σπύρος Βασιλείου, *Με το πινέλο...*, σ. 276, σημ. 65 και Άννα Σικελιανού, *Η ζωή μου με τον Άγγελο...*, σ. 153.

Εικ. 3 Σπύρος Βασιλείου, *Μέσ' από τα τείχη*, 1943, ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο, 12,8 × 7,8 εκ. Από το ομότιτλο βιβλίο του Σωτήρη Σκίπη.

Εικ. 4 Σπύρος Βασιλείου, Το εξώφυλλο του βιβλίου του Άγι Θέρου (Σπύρου Θεοδωρόπουλου) *Δρακογενιά*, 1943.

Εικ. 5 Σπύρος Βασιλείου, Το εξώφυλλο του βιβλίου του Μανώλη Π. Σιγανού *Απροσκύνητοι. Ποιήματα*, 1947.

Μ.[ίτια] Καραγάτση (Δημήτριου Ροδόπουλου, 1908-1960) με είκοσι τέσσερις ξυλογραφίες²⁵, το *Η τελευταία νύχτα της γης* του Πέτρου Χάρη (Ιωάννη Μαρμαριάδη, 1902-1998) με οκτώ ξυλογραφίες²⁶, το 1943 τον *Νάρκισσο* της Γιάννας Βέρα (1916-1994) με οκτώ ξυλογραφίες²⁷, το *Μέσ' από τα τείχη* (**εικ. 3**) του Σωτήρη Σκίπη (1881-1952)²⁸, τη *Δρακογενιά* (**εικ. 4**) του Άγι Θέρου (Σπύρου Θεοδωρόπουλου, 1875-1961) με είκοσι δύο ξυλογραφίες²⁹, το *Άγιον Όρος* του δημοσιογράφου Θωμά Μαλαβέτα (1900-1944), βιβλίο που, εκτός από την κοινή έκδοση, τύπωσε και διακόσια αντίτυπά του σε εκλεκτό

²⁵ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ιβ', 220-221, αρ. 123-146· Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, σ. 130.

²⁶ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ιβ', 221, αρ. 147-154· Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, σ. 130.

²⁷ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ιβ', αρ. 155-165· Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, σ. 130.

²⁸ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ιβ', 221-222, αρ. 166-182· Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, σ. 43, 131.

²⁹ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ιβ', 222-223, αρ. 183-206· Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, σ. 43, 131.

ελληνικό χαρτί³⁰, το *Αντίδωρο* του Σικελιανού με δώδεκα ξυλογραφίες³¹, τα *Εικοσιπέντε Χρόνια, 1918-1943* της Τραπέζης Ελληνικής Εμπορικής Πίστewς³², και το *Ημερολόγιο 1944* με είκοσι δύο ξυλογραφίες για τον εκδοτικό οίκο Μιχαήλ Ι. Σαλίβερου³³ σε πεντακόσια αντίτυπα³⁴, το 1944 τον *Τσέλιγκα*³⁵ του Όλμου (Μιχάλη) Περάνθη (Μιχάλη Γ. Παπαδόπουλου, 1917-1984) για τον ίδιον εκδοτικό οίκο³⁶, το 1946 το *Καλαντάρι 1947 με παροιμίες των μηνών* και με λαογραφικά του Δημήτριου Σωτ. Λουκάτου (1908-2003)³⁷, το 1947 το βιβλίο της Εύας Βλάμη[-Λεκατσά] (1910/4-1974) *Γαλαξειδί, η μοίρα μιας ναυτικής πολιτείας* με δεκαεπτά ξυλογραφίες³⁸, το *Καλαντάρι 1948 με παροιμίες των μηνών* και με λαογραφικά του Δημήτριου Σωτ. Λουκάτου³⁹, το *Ημερολόγιον Δήμων και Κοινοτήτων του 1948*, που επιμελήθηκαν οι Θεμιστοκλής Γ. Εμμανουήλ και Παναγιώτης Α. Μπόμπης, με μία ξυλογραφία του⁴⁰, και για το βιβλίο του Μανώλη Π. Σιγανού (1904-1972) *Απροσκύνητοι. Ποιήματα (εικ. 5)*, εκλογή από τα ποιήματά του του βουνού

³⁰ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ιγ', 223-224, αρ. 207-250· Ειρήνη Οράτη, «Χαραγμένες εικόνες, 1920-1970...», σ. 287 (με λανθασμένη αναγραφή του ονόματος του Μαλαβέτα). Είναι περιέργο αλλά ο Πέτρος Χάρης (1902-1998), διευθυντής του περιοδικού *Νέα Εστία*, στο οποίο ο Σπύρος Βασιλείου δημοσίευε ξυλογραφίες του το 1942 και το 1943, δεν μνημονεύει τη συνεργασία του σε βιβλιοκρισία του βιβλίου του Μαλαβέτα («Το δεκαπενθήμερο. Τα γεγονότα και τα ζητήματα. Θ. Μαλαβέτα: "Άγιον Όρος"», *Νέα Εστία*, τχ. 391, 1943, σ. 1161). Να σημαίνει αυτό κάποια διαφωνία τους ή ευγενική αποσιώπηση λόγω της συνεργασίας τους;

³¹ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. 224-225, αρ. 251-262· Ειρήνη Οράτη, «Χαραγμένες εικόνες, 1920-1970...», σ. 287.

³² Ειρήνη Οράτη, «Χαραγμένες εικόνες, 1920-1970», σ. 225, αρ. 263-272.

³³ Για τον εκδοτικό οίκο Μιχαήλ Ι. Σαλίβερου βλ. Ευαγγελία Άτζακα-Βέν - Δημήτρης Παυλόπουλος, «Οι Νέοι Μεγάλοι Εκδοτικοί Φορείς της Αθήνας. Τυπογραφεία - Εκδοτικοί Οίκοι (19ος-20ός αι.)», *Πεντακόσια Χρόνια Έντυπης Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος - Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 345-348 (Ευαγγελία Άτζακα-Βέν)· Κώστας Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία & εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας*, τ. Β': 1900-1950, Αθήνα, 2001, σ. 47-49· *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα - Έργα - Ρεύματα - Όροι*, Αθήνα, 2007, σ. 1967 (Λαμπρινή Κουζέλη).

³⁴ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. 225-226, αρ. 273-282· Ειρήνη Οράτη, «Χαραγμένες εικόνες, 1920-1970», σ. 225, αρ. 263-272.

³⁵ Λογοτεχνική μελέτη για τον ποιητή Κώστα Κρυστάλλη, δημοσιευμένη αρχικά το 1943 σε τεύχη του περιοδικού *Νέα Εστία*. Ο Περάνθης είχε δημοσιεύσει το 1936 τη μελέτη του *Κώστας Κρυστάλλης. Λυρική βιογραφία και κριτική ανασκόπηση με ανέκδοτη εργασία του ποιητή*. Βλ. *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας...*, σ. 1772 (Αλέξης Ζήρας).

³⁶ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ιγ', 226, αρ. 283-314· Ειρήνη Οράτη, «Χαραγμένες εικόνες, 1920-1970», σ. 225, αρ. 263-272.

³⁷ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. 227-228, αρ. 332-346· Ειρήνη Οράτη, *Σπύρος Βασιλείου*, σ. 130.

³⁸ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ιβ', 227, αρ. 315-331· Ειρήνη Οράτη, «Χαραγμένες εικόνες, 1920-1970...», σ. 225, αρ. 263-272.

³⁹ Ειρήνη Οράτη, «Χαραγμένες εικόνες, 1920-1970...», σ. 228.

⁴⁰ *Βιβλιοφιλία*, τχ. 122, 2008, σ. 103, αρ. 519.

Εικ. 6 Σπύρος Βασιλείου, *κι όλα γύρω σου είναι φως* (Διονύσιου Σολωμού, Ύμνος εις την Ελευθερίαν), 1947, ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο, Συλλογή Βιβλιοθήκης Βελιμέζη.

και της ερήμου, 1940-1944, δίχρωμη ξυλογραφία στο εξώφυλλο, η οποία επαναλαμβάνεται μονόχρωμη στη σελίδα του μεγάλου τίτλου. Για τους καλλιτέχνες της Αντίστασης ο Βασιλείου το 1945 γράφει και άρθρο στο τεύχος 21 του περιοδικού *Ελεύθερα Γράμματα*⁴¹, ενώ το 1946 δημοσιεύει στο τεύχος 54 του ίδιου περιοδικού εικονογραφημένη με σκίτσο του αφήγηση φαντάρου του αλβανικού μετώπου, αφήγηση η οποία προερχόταν από τα ανέκδοτα *Πάθη των Ελλήνων* που ο Βασιλείου είχε ήδη τότε ετοιμάσει⁴².

Όπως έδειξε η πρόσφατη έκθεση «Σπύρος Βασιλείου: Από τα Γαλαξειδιώτικα Καράβια στα χρόνια της Κατοχής» (εικ. 7) στο Ναυτικό και Ιστορικό Μουσείο Γαλαξειδίου, ο Βασιλείου δεν δίστασε να επαναλάβει μορφές της χαρακτικής του στη ζωγραφική του: η προσωποποιημένη ελευθερία μπορεί να καταλήγει σε ακρόπρωρο. «Χαρακτή των επτά ετών» τον αποκαλούσε ο φίλος του διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης και Μουσείου Αλεξάνδρου Σούτζου Μαρίνος Γ. Καλλιγιάς (1906-1985), καθώς ο Βασιλείου, εκτός από την επταετία 1940-47 (εικ. 6), δεν χρειάστηκε να επανέλθει στη χαρακτική⁴³. Οι καιροί, για εκείνον, έδειχναν να έχουν τελειώς αλλάξει...

Εικ. 7 Εξώφυλλο του τριπτύχου της έκθεσης.

⁴¹ Για το περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα* (1945-48) του Δημήτρη Φωτιάδη (1898-1984) βλ. Δημήτρης Φωτιάδης, *Ενθυμήματα*, τ. Β', Αθήνα, 1983, σ. 303-309.

⁴² «Αφήγηση φαντάρου», *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ. 54, 1946, σ. 316.

⁴³ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. θ'. Για την επίδοση του Βασιλείου στη χαρακτική βλ. Στέλιος Λυδάκης, *Η ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής (16ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα, Μέλισσα 1976, σ. 437-438 [Οι Έλληνες Ζωγράφοι, τ. 3]. Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρου Βασιλείου...*, σ. ια', 144-185, 230-233. Εμμανουήλ Μαυρομμάτης, *Μορφοπλαστικές και τεχνικές αναζητήσεις της ελληνικής χαρακτικής, 1892-1982*, Αθήνα, 1982, σ. 114. Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Θρησκευτικά θέματα...*, σ. 146-147. Νίκος Γρηγοράκης, *Χαρακτικά στον Πόλεμο του '40...*, σ. 43 [Τέχνη & Ιστορία...]. Χρυσάνθος Χρήστου, *Νεοελληνική Χαρακτική*, Αθήνα, 1989, σ. 103-104. του ίδιου, *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική Χαρακτική*, Αθήνα, 1994, σ. 237-238. Νίκος Γρηγοράκης, «Η χαρακτική στον πόλεμο του '40. Ηγετική εικαστική έκφραση, με σημαντικό κοινωνικό ρόλο στον αγώνα κατά των Ιταλών», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, 26 Οκτωβρίου 1997 [Τέχνη & Ιστορία..., σ. 156, 159]. του ίδιου, «Επισημάνσεις της "ελληνικότητας" στο χαρακτικό έργο ζωγράφων-χαρακτών. Μια ανίχνευση», *Σε αναζήτηση της ελληνικότητας. Η «Γενιά του '30»*. *Ζωγραφική - Κεραμική - Γλυπτική - Χαρακτική*, τόμος έκθεσης, Αθήνα, Διεθνές Κέντρο Εικαστικών Τεχνών «Αέανος», 1994, σ. 53 [Η ελληνικότητα στο έργο Νεοελλήνων χαρακτών, Αθήνα 2001, σ. 11 (Βιβλιοθήκη Νεοελληνικής Χαρακτικής, τ. 4)]. (Τέχνη & Ιστορία. 35 Χρόνια [1975-2010]). *Κείμενα - Καταγραφές. Αρκαδία - Τρίπολη - Μάνη - Αγέρας - Κεραμική - Μεταλλοτεχνία - Ξυλογλυπτική - Ελιά - Οίνος - Ex Libris - Φωτογραφία*, τ. Β', Αθήνα, 2018, σ. 645. Χρυσάνθος Χρήστου, *Η ελληνική ζωγραφική στον εικοστό αιώνα*, τ. Α': 1882-1922, Αθήνα, 2000, σ. 241. Παναγιώτης Τέπος, *Χωρίς Τηλεόραση*, Αθήνα, 2001, σ. 187-191. Σπύρος Βασιλείου, *Με το πιπέλο...*, σ. 138-140. Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες...*, σ. 58.

